

-
- CP** Селянський рух на Україні 1569-1647 рр. Збірник документів і матеріалів / Упорядники Г. В. Боряк та ін. – К.: Наук. думка, 1993. – 357 с.
- ТУ** Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / АН УРСР. Археограф. комісія та ін.; упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко. – К.: Наук. думка, 1990. – 408 с.
- Ф** Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. – М.: Прогресс, 1964 – 1987.
- BES** Bańkowski A. Etymologiczny słownik języka polskiego. – Warszawa, 2000. – Т.1–2.
- Br** Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków, 1957. – 806 s.
- BS** Basaj M., Siatkowski J. Bogemizmy w języku polskim. Słownik. – Warszawa, 2006. – 502 s.
- ESB** Boryś Wiesław. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2005. – 863 s.

ЯВИЩЕ АКТУАЛІЗАЦІЇ ЛЕКСИКИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ)

© Оксана Ковтунець, 2010

Інститут української мови (Київ)

УДК 811.161.2'373.43

У статті розглянуто позамовні та внутрішньомовні чинники впливу на розвиток української мови в кінці XX – на початку XXI століття. Оглядом подано інформацію про вивчення змінних процесів на лексичному рівні мови. Детальніше розкрито питання актуалізації в сучасній українській мові, названо причини явища актуалізації, обґрунтовано термін “актуалізована лексика”, описано ознаки актуалізованого слова.

Ключові слова: змінні процеси, лексичний рівень, українська лінгвоекотологія, явище актуалізації, актуалізована лексика.

In the article the extralinguistic and interlinguistic factors of influence are considered on development of Ukrainian at the end of XX – at the beginning

of XXI century. Information is survey given about the study of variable processes on the lexical level of language. The question of actualization (updating) is more detailed exposed in modern Ukrainian, reasons of the phenomenon of actualization are adopted, grounded term “actualized vocabulary”, the signs of modified word are described.

Keywords: variable processes, lexical level, Ukrainian linguistic ecology, phenomenon actualization, actualized vocabulary.

Мова – це дух народу. Як людина самостверджується через дух, так нація самостверджується через мову. Окрім того, що мова – це “найважливіший духовний екзистенційний вимір етносу”, вона ще й служить “об’єднувальним культуротвірним і комунікативним знаково-символічним середовищем існування народу і особистості” [2: 54–55], “вибудовує саме “тіло” нації як реальної континуально-контактної мережі взаємного комунікування і трансмісії етнокультурної інформації” [10: 77–78].

Неодмінною ознакою національної мови в національній державі, на думку О. Б. Ткаченка, є усталеність її остаточно в своїх основах, тобто вона має бути “повністю нормалізована на всіх рівнях як літературна мова і відновлена в усій безперервності своєї зафіксованої традиції, якщо протягом її історії їй заподіяно порушення з боку чужої держави чи чужих держав, які підкорили народ, носія відповідної мови” [18: 215].

Мова – це складова системи, що має назву “загальнолюдське життя”, тому вона реагує на будь-які суспільні зміни. Науковці виділяють дві групи суспільних змін: соціально-історичні та логіко-психологічні. До соціально-історичних змін належать: рівень розвитку економіки, культури, науки, освіти, соціальна диференціація суспільства, демографічні зміни та ідеологія (панівні суспільні течії та погляди). До логіко-психологічних – психологічний стан суспільства й особливості ментальності етносу [4]. Загалом, усі вони відносяться до позамовних (екстралінгвальних, екстралінгвістичних, позасистемних) чинників впливу на розвиток мови.

Кінець ХХ – початок ХХІ століття – це період чималих історичних, соціальних та геополітичних перетворень для нашої держави. Добу перебудови і гласності, що завершилася розпадом СРСР, змінив період розбудови незалежної України, коли поступово

відновилися численні рівноправні контакти на різних рівнях між українською державою та іншими країнами, зокрема в галузі науки й техніки, започаткувалася нова політико-правова організація суспільства із переходом від соціалістичної планової економіки до ринкового господарювання. Водночас відбулися значні зміни в духовному житті українського народу. Оскільки українська мова набула статусу державної, розширилися сфери функціонування її літературного варіанта не лише в освіті, а й у політиці, економіці, культурі, науці. Почали активно видаватися праці українських науковців та громадських діячів, художні твори та публікації представників діаспори, зокрема й ті, що в радянські часи були заборонені цензурою. Зацікавлення українців власною історією, повернення до національних етновитоків, ушанування й узаконення власних лінгвістичних традицій – усе це започаткувало новий етап у розвитку української мови.

Відзначимо особливу увагу лінгвістики останніх десятиліть до змінних процесів в українській мові як наслідок соціально-політичної, економічної, культурної, науково-технічної та суспільно-духовної динаміки кінця ХХ – початку ХХІ століття. Лексичний рівень української мови найчутливіший до змін унаслідок різноманітних інтеграційних та глобалізаційних процесів у нашій державі й у світі. Окрім позамовних чинників, на трансформації, що відбуваються в лексико-семантичній системі української мови, впливають також й внутрішньомовні (інтралінгвальні, мовні, лінгвальні, інтралінгвістичні, внутрішньосистемні) чинники. О. А. Стишов та М. В. Бондар зараховують до них такі, як: а) системність мови, що ґрунтується на взаємозалежності її елементів; б) тенденція до ускладнення, урізноманітнення мовної структури; в) тенденція до інтеграції, яка виявляється водночас з тенденцією до диференціації елементів мови; г) принцип економії мовної енергії, лінгвальних засобів (використання однослівних найменувань замість описових зворотів, конденсація, усичення слів, різні типи абревіації, скорочень); г) надання переваги експресивним мовним формам; д) дія аналогічних тенденцій [14: 4].

Сучасна українська мовознавча наука намагається акумулювати й осмислити кількісні та якісні лексичні зміни, дослідити питання, пов'язані з внутрішньомовною мобільністю та

міграцією лексики, оскільки “динамічні процеси в лексиці відбивають очевидні, відкриті, а також приховані механізми мовної еволюції” [14].

У лексикологічних та лексикографічних дослідженнях В. М. Русанівського, Д. Х. Баранника, О. О. Тараненка, М. П. Кочергана, К. В. Ленець, Л. І. Мацько, О. Г. Муромцевої, Л. М. Полюги, Л. О. Ставицької, Л. В. Струганець, Т. А. Коць та ін. висвітлено процеси кількісного оновлення словника сучасної української літературної мови. Якісні зміни в лексико-семантичній системі мови, зокрема явища семантичної деривації, розглядають В. В. Жайворонок, Л. А. Лисиченко, В. М. Манакін, І. А. Самойлова; архаїзацію та пасивізацію лексики – Л. В. Струганець; ревіталізацію, або відродження слів, які перебували на периферії лексико-семантичної системи – Л. І. Мацько та М. П. Дудик; активізацію словотвірних засобів, спричинену законами внутрішньомовних та зовнішніх позамовних чинників – С. Й. Караванський, Н. Ф. Клименко, К. Г. Городенська, В. В. Грещук, Є. А. Карпіловська.

Важливе місце серед названих змін посідає повернення до складу активної лексики тих словесних одиниць, які в радянський час у словниках української мови подавали з ремарками “застаріле”, “книжне”, “історизм”, “архаїзм”, “обласне”, “діалектне”, “рідковживане”, “дореволюційне” або взагалі туди не потрапляли. Наприклад, *агенція, берегиня, благодійник, вертеп, відсоток, віче, горнятко, грець, тешефт, гуртовий, дідух, єпископ, злука, імпреза, інвектива, канапка, каплиця, кривосвідок, лижви, мапа, митра, міняйло, монастир, наклад, низка, оберіг, опінія, оприлюднювати, паламар, перемовини, помешкання, скарбничий, сповідь, телевізія, тризна, цитрина, часопис, чинний, щедрівник* та багато ін. Повернення до словника української мови “тих її елементів, які силоміць були вилучені з норми”, допоможе нам “відтворити і поповнити національний образ нашої мови на всіх її структурних рівнях завдяки приведенню у відповідність з етнічною природою української мови її літературних норм”, зазначає Л. І. Мацько [11: 15].

Нині такі лексеми зазнають функціонально-маркованої переоцінки, стають стилістично нейтральними, “характеризуються

функціональною активністю і засвідчують перегрупування словникового складу сучасної літературної мови” [14], “будучи зафіксованими в писемних пам’ятках” і “ввійшовши в інертний фонд мови”, такі слова “знову залучаються до вжитку” [13: 355].

Окремо вивченням процесу відродження забутих питомих українських слів віднедавна займається такий розділ мовної науки як лінгвістична екологія, що засвідчує стаття О. І. Бондаря “Екологія українського слова: аспекти і проблеми”. Автор зазначає, що “ця лінгвістична дисципліна перебуває в перебігу становлення” [3: 159]. Лінгвістична екологія складається із двох частин: зовнішньої і внутрішньої лінгвоекології. Зовнішня лінгвістична екологія передусім з’ясовує “шляхи та засоби теренового і соціального поширення сфери функціонування української мови” [3: 159]. До проблем внутрішньої лінгвоекології належить “вивчення деградації й реабілітації елементів самої мовної системи та деградації і реабілітації функціонування мовної системи, тобто її реалізації” [3: 160]. Внутрішня лінгвоекологія містить екологію мови та екологію мовлення.

Українська лінгвоекологія виникла як реакція на припинення будь-якої мовної самоцензури, використання мовцями невдалих слів-кальок для задоволення своїх практичних потреб, поширення слів-запозичень з інших мов при наявності відповідної української питомих лексики, повне засилля іноземної термінології. Основною метою внутрішньої лінгвоекології є “впровадження слабких елементів питомих лексики української мови, а також безпідставно забутої і новоствореної через її стандартизацію до активного функціонування, реабілітація словникового складу української мови, створення словників з екології слова” [3: 162].

Процес повернення до активного вжитку лексики, забороненої в тридцять років, науковці називають по-різному, зокрема “процесом *націоналізації* мови” [7: 3], “процесом *самоочищення* мови від того, що нівелює її лексичний склад, граматичну структуру” [12: 23], “*реабілітацією* словникового складу української мови” [3: 162], “*актуалізацією* багатьох лексичних одиниць – використанням власних ресурсів, вироблених і апробованих народом протягом століть” [19: 13], “*збагаченням* словникового фонду шляхом припливу номенів, які раніше перебували на

периферії літературної мови” [16]. Однак, незалежно від визначення, суть процесу полягає в поверненні слова з периферії словника української мови до його центру.

Головними причинами явища актуалізації є:

1) повернення до активного вжитку слів разом із реаліями й поняттями, які ними позначено, напр., *акція, комерція, оренда, агенція, настоятель, святійшество, молитвослов, риза, іконостас* та ін.;

2) розширення сфери використання слів, які в радянський період були рідковживаними, а нині активізувалися у зв'язку з посиленою увагою суспільства до своєї історії й мови. Наприклад, як зауважує Л. І. Мацько, у важливий для української нації час виявилися на маргінесі мови слова *тризуб, гривня, гетьман, злука, соборність, самостійник*, а в новітні часи зайняли місце у відповідних терміносистемах [11: 17];

3) поява частини актуалізованих лексичних одиниць як джерела синонімічних засобів, що забезпечує експресивізацію повідомлення, а також відбиває моду й мовні смаки цього періоду функціонування української мови, наприклад *потяг, летовище, слухавка, світлина, гелікоптер, гвинтокрил, відсоток, сиротинець, царина, низка, нишпорка, наразі, вакації, городина* та ін. Тут учені виокремлюють процес заміни одних запозичених слів іншими з метою певного дистанціювання від російської мови: *валіза* замість *чемодан*, *мапа* замість *карта* (географічна), *вакації* замість *канікули* [14].

Щодо визначення таких лексем, то в сучасній лінгвістичній науці існує кілька варіантів, а саме: Ю. В. Шевельов [20: 72–76] називав такі слова *відродженими*, Л. І. Мацько [11: 17] та М. П. Дудик [5: 182–184] – *реактивованими*, В. В. Німчук [13: 355] – *інертною лексикою*, О. В. Андрейченко [1: 4] – *поверненою лексикою*, Д. В. Мазурик [9] – *внутрішніми входженнями*, або *внутрішніми неологізмами*, Н. З. Котелова [8: 22] – *неологізмами*, С. Й. Караванський [6: 145] – *репресованою лексикою*, або *проскрибованими словами*, Т. Шіппан, А. В. Капуш [15: 88] – *ревіталізованими лексемами*, Л. В. Струганець [17: 53–57], О. А. Стишов [15: 88], О. Г. Тодор [19: 14] – *актуалізованими словами*.

На нашу думку, термін *актуалізована лексика* найвдаліше відображає суть поняття, оскільки головною ознакою цієї групи лексики є перехід лексичних одиниць із периферії до ядра словникового складу завдяки розширенню функціональної активності у мові.

Актуалізованій лексемі властиві ті самі, що й слову-неологізму: висока частотність уживання в текстах різної жанрово-стильової належності, словотвірна активність, синтагматичні зв'язки з іншими словами [9]. Однак неологізми існують лише в активному фонді мови, тоді як актуалізовані одиниці незалежно представлені як в активному, так і в пасивному фондах мови. Пасивний словниковий склад української мови слугує, як відомо, джерелом абсолютно або відносно застарілих номінативних одиниць, що точно відображають колорит певної епохи в сучасному художньому тексті і не втрачають при цьому статусу архаїчності.

До активного складу української мови такі одиниці потрапляють під впливом різноманітних культурно-історичних змін і стають єдиним способом номінації відповідних явищ дійсності вже на новому етапі розвитку суспільства. До того ж такі лексеми втрачають свій статус застарілої лексики і набувають статусу актуалізованих слів. Вони представлені як у сучасній літературі, так і в художніх творах кін. ХІХ – поч. ХХ століття, лексикографічних й лексикологічних працях 20–30-х рр. ХХ століття, в українській діалектній мові та у мові української діаспори.

Повернення до активного вжитку питомих українських слів типу *благодійник, злука, світлина, часопис, летовище* та ін. збагатить не лише кількісно, але й якісно нашу рідну мову, дасть можливість змістовніше й емоційно точніше передавати суть багатьох понять.

Отже, період кінця ХХ – початку ХХІ століття характеризується важливими історичними, соціальними та геополітичними перетвореннями у нашій державі, що започаткували новий етап у розвитку української мови. Вивчення взаємозв'язку екстра- та інтралінгвальних чинників, які впливають на активізацію лексики і перегрупування словника національної мови, сприятиме створенню надійної теоретичної основи для подальшого унормування та кодифікації лексики, написанню найновіших словників початку ХХІ століття.

Література

1. Андрейченко Е. В. Возвращенная лексика русского языка XX века: лингвистический статус, социокультурная детерминированность, функционирование: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : 10.02.02 “Языки народов Российской Федерации” / – Алматы, 2007. – 27 с.
2. Бацевич Ф. С. Духовна синергетика рідної мови: Лінгвофілософські нариси: Монографія. – К.: Вид. центр “Академія”, 2009. – 240 с.
3. Бондар О. І. Екологія українського слова: аспекти і проблеми // Мовознавство: Доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. українців / Відп. ред. В. В. Німчук. – К.: Пульсари, 2002. – 420 с. – С. 158–163.
4. Бондар М. В. Активні лексико-семантичні процеси в мові художньої прози кінця XX – початку XXI століть автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / М. В. Бондар. – Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Ін-т філології. – К., 2004. – 19 с.
5. Дудик М.П. Про активізацію, деактивізацію і реактивацію у мовленнєвій семантиці // Система і структура східнослов'янських мов: Зб. наук. пр. – К.: Знання, 2002. – С. 181–186.
6. Караванський С. Й. Секрети української мови: Науково-популярна розвідка з додатком словничків репресованої та занедбаної укр. лексики. – К.: УКСП “Кобза”, 1994. – 152 с.
7. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. – К.: Вид. Дім Дмитра Бураго, 2008. – 336 с.
8. Котелова Н. З. Первый опыт лексикографического описания русских неологизмов // Новые слова и словари новых слов. – Ленинград: Наука, 1978. – С. 5–26.
9. Мазурик Д. В. Інноваційні процеси в лексиці сучасної української літературної мови (90-і роки XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / Д. В. Мазурик; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Л., 2002. – 21 с.
10. Масенко Л. Т. (У)мовна (У)країна: Популярне видання. – К.: Темпора, 2007. – 88 с.
11. Мацько Л. І. Українська мова в кінці XX ст. // Дивослово. – 2000. – № 4. – С. 15–20.
12. Муромцева О. Г. Тенденції розвитку словникового складу української літературної мови (кінець 80-х – 90-ті рр.) // Мовознавство: Доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. Українців / Відп. ред. В. В. Німчук. – К.: Пульсари, 2002. – С. 22–25.

13. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексичі української мови / Відп. ред. С. П. Бевзенко. – К.: Наук. думка, 1992. – 416 с.
14. Стишов О. А. Динамічні процеси в лексико-семантичній системі та в словотворі української мови кінці ХХ ст. (на матеріалі мови засобів масової інформації): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова”/ НАН України; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – К., 2003. <http://disser.com.ua/contents/3461.html>
15. Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття: (На матеріалі мови засобів масової інформації). – 2-ге вид., переробл. – К.: Пугач, 2005. – 388 с.
16. Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм в українській лексикографії ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова”/ Л. В. Струганець; НАН України; Ін-т укр. мови. – К., 2002. – 36 с.
17. Струганець Л. В. Процеси актуалізації та пасивізації лексико-семантичних засобів в українській літературній мові кінця ХХ століття // Слово. Стиль. Норма: Зб. наук. пр. / Відп. ред. Н. М. Сологуб. – К., 2002. – С. 53–57.
18. Ткаченко О. Б. Українська мова і мовне життя світу. – К., 2004. – С. 215.
19. Тодор О. Г. Явища семантичної трансформації та стилістичної транспозиції в українській мові 90-х рр. ХХ століття // Наукові записки. – 2003. – Т. 22. – Ч. 1. – С. 13–16.
20. Шевельов Ю. У довгій черзі: проблеми реабілітації // Київ. – 1991. – № 12. – С. 72–76.

СЛОВНИКИ ГРАМАТИЧНИХ ФОРМ

© Ніна Лозова, 2010

Інститут української мови НАН України (Київ)

УДК 811.161.2.373.374

У статті розглянуто можливість створення словників окремих граматичних форм, їхня актуальність, насамперед для шкільної аудиторії, і проблеми, які розв'язують такі словники. Наголошено на питаннях, які виникають у мовця під час користування великими орфографічними словниками. Запропоновано два види граматичних словників.